

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Bir Modernleşmeyi Hızlandırma Projesi Olarak Batı Avrupa'ya İşçi Göçü

Akgündüz, A.

Publication date

2013

Document Version

Submitted manuscript

Published in

Modernizmin yansımaları : 60'lı yıllarda Türkiye

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Akgündüz, A. (2013). Bir Modernleşmeyi Hızlandırma Projesi Olarak Batı Avrupa'ya İşçi Göçü. In R. Funda Barbaros, & E. J. Zürcher (Eds.), *Modernizmin yansımaları : 60'lı yıllarda Türkiye* (pp. 191-211). Efil Yayınevi.
https://www.academia.edu/4662604/Akgunduz_A._2013_Bir_Modernlesmeyi_Hizlandirma_Projesi_Olarak_Bati_Avrupaya_Isci_Gocu_in_R.F._Barbaros_and_E.J._Zurcher_eds._Modernizmin_Yansimalari_60li_Yillarda_Turkiye_Ankara_Efil_Yayinevi_pp._191-211

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

BİR MODERNLEŞMEYİ HIZLANDIRMA PROJESİ OLARAK BATI AVRUPA'YA İŞÇİ GÖÇÜ

Ahmet Akgündüz*

GİRİŞ

1960 yılında Almanya'nın sınırlı sayıda işçi talebiyle başlayan Türkiye'den Batı Avrupa'ya resmi işçi göçü, alıcı ülkelere 1973/74'de¹ durdurulduğunda tahminen 1.300.000 işçiye ulaşmış ve kendi türünün en önemli örneklerinden biri haline gelmişti. İşçilerin yüzde seksenden fazlası Almanya'ya gitti, diğer yüzde yirmiye yakın kısım ise değişen ağırlıklarla Fransa, Hollanda, Belçika, Avusturya, İsveç, İsviçre, Danimarka ve Birleşik Krallık'a dağıldı. Bu göç, İttihad ve Terakki hükümetinin 1916 yılında Almanya ile imzaladığı anlaşma çerçevesinde işbaşında mesleki eğitim görmeleri amacıyla bu ülkeye gönderilen çıraklar örneği² dışta tutulacak olursa, Türkiye'den işçilerin Batı Avrupa emek pazarına ilk katılımı ve kendine özgü dinamikleri olan yeni bir sürecin başlangıcı oldu.

Türkiye yönetimi - hükümetler, Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) ve İş ve İşçi Bulma Kurumu (İİBK) gibi ilgili devlet kurumları - Batı Avrupa'ya³ işçi göçünü, Türkiye'nin modernleşme sürecini hızlandırmada özgün ve önemli bir fırsat olarak gördü. Ve bu bakış açısını tüm süreç boyunca değiştirmeksizin kararlı bir şekilde sürdürdü. Bu yazının amacı, başlıca şu sorulara cevaplar arayarak sözkonusu yaklaşımın bir değerlendirmesini yapmaktır: Hangi gerekçelerle ve hangi beklentileri

---

* Amsterdam Üniversitesi Sosyoloji ve Antropoloji Bölümü ve Göç ve Etnik Araştırmalar Enstitüsü

¹ Almanya 23 Kasım 1973'te, Türk hükümet sözcüsüne göre Türkiye'yi önceden haberdar etmeksizin, AET üyesi olmayan ülkelere işçi alımına son verme kararı ile işçi göçünü durdurdu. Fransa benzer bir kararı 3 Temmuz 1974'te aldı. Hollanda 1974'ün ikinci yarısında, Türkiye'den işçi talebinde bulunmamak suretiyle, işçi göçünü fiilen durdurdu.

² İttihad ve Terakki hükümeti, genellikle çıraklardan oluşan 10.000 kadar Türk gencinin Almanya'da işbaşında 3-4 yıl süreli teknik ve mesleki eğitim görmeleri için Alman hükümeti ile 1916 yılında bir protokol imzalamıştı. Amacı milli ekonominin gelişimini hızlandırmak olan bu plana göre, gençlerin masraflarını yerleştirilecekleri fabrikalar üstlenecek, karşılığında da gençler eğitimleri bittiğinde aynı yerlerde 1-2 yıl ücretsiz çalışacaklardı (Toprak 1982: 200-2002). Bu protokol çerçevesinde ne kadar çırak gönderildiğini belirlemek zor olmakla birlikte, eldeki veriler sayının ciddi bir rakama ulaşmadığını ve gidenlerin de genellikle ilk iki ay içinde geri döndüğü veya döndürüldüğünü göstermektedir (Akgündüz 2008: 126).

³ Aynı dönemde Avustralya'ya da, Türk resmi kayıtlarına göre, 5.806 işçi gönderildi, referans kolaylığı için göçün doğrultusu Batı Avrupa olarak zikredilecektir.

gerçekleştireceği varsayımı ile Batı Avrupa'ya işçi göçü modernleşmeyi hızlandırmada özgün ve önemli bir fırsat olarak görüldü? Göç hareketinin yapısı ve akışı ne ölçüde öngörülere uygun düştü? Türkiye bunlara zaman içinde neden ve hangi vasıtalarla müdahale etti? Türkiye'nin yaklaşımı göç sürecinin dinamiklerini ve bunların etkilerini ne ölçüde hesaba katabildi? Beklentiler ne ölçüde gerçekleşti?

BEKLENTİLERİN TANIMLANMASI

Almanya'ya çalışmak için, genellikle İstanbul ve Ankara'daki özel tercüme büroları aracılığı ile, gidişler 1960 yılında belirgin hale geldiğinde ilk resmi değerlendirme, 'vatandaşlarımızın çalışmak için bir süreliğine Almanya'ya gitmeleri bir yabancı dil ve meslek öğrenmeleri bakımından yararlıdır ve gidişlerin resmi kanallardan gerçekleşmesini sağlamak amacıyla iki ülke hükümetleri arasında görüşmeler devam etmektedir'⁴ şeklindeydi. Ekim 1961'de Almanya ile imzalanan işçi göndermeye yönelik ikili anlaşmanın ardından göçteki görece artış ve yabancı emek talepleri büyümekte olan diğer Batı Avrupa ülkelerinin de bir alternatif olarak Türkiye'ye yönelmeleri, ilk yaklaşımın daha da genişletilmesi ve gerekçelendirilmesine yol açtı.

Bu yeni değerlendirmeye göre, Türkiye'nin kalkınmasının önündeki en büyük engellerden birisi vasıflı insan gücü yetersizliği idi. Bir süreliğine Batı Avrupa'ya gönderilecek vasıfsız ve yarı-vasıflı (yarı-)işsiz genç insanlar orada bir meslek ve modern iş disiplini kazanmış olarak yurda döneceklerdi. Bu işçilerin sanayide istihdam edilmeleriyle bu sektörün vasıflı eleman açığını gidermede önemli bir adım atılabılırdi. İşçiler, ücretlerinden tasarruf edecekleri miktarı ülkeye gönderecekleri için kalkınmada ihtiyaç duyulan döviz gelirleri de artacaktı. Ekonomik yapıdaki eksik istihdam, ya da az çalışma ve çalıştırma hali, azalacak ve istihdamın yapısı iyileşecekti. Göç, giden işçilerin sayısındaki artışla orantılı olarak, ülkenin modernleşme sürecine iki fayda daha sağlayacaktı. Birincisi, işçiler, Türkiye ile Batı Avrupa'nın halklar nezdinde de birbirine yakınlaşmasına ve bunun bir sonucu olarak Türkiye'nin AET'ye tam üyelik sürecine itilim kazandıracaklardı. Zira, gidenler, İİBK İstanbul Şube Müdürü Necati Ahibaba'nın deyimiyle, 'halk arasına karışmakta, onlarla haşır-neşir olmakta, onlara, şimdiye kadar çalıştırdıkları yabancı fakat Batılı işçilerden farklı olmadığımızı isbat etmektedirler'. Bu, 'yıllar yılı ustaca geliştirilen propagandalarla kötü bir meçhul olarak tanıtılan halkımızı Batılı halklara olduğumuz gibi tanıtmak, Avrupa siyasal ve iktisadi topluluğu içine karışmamız için kaçırılmaz bir fırsat'⁵ oluyordu. Öngörülen diğer fayda ise, ülkede Avrupa iş tecrübesine sahip insan sayısının artmasının Batılı sanayi şirketlerini Türkiye'de yatırım yapmaya teşvik edeceği idi.

---

⁴ İİBK 1961: 20-21.

⁵ Ahibaba, (N.) 1965: 25.

Bu beklentiler, DPT⁶, İİBK ve konu ile ilgili sorumluluk taşıyan görevlilerce savunuldu⁷ ve İİBK'nin “Dış Ülkelere İşçi Gönderme Talimatı”nda da beş madde halinde formüle edildi:

Dış ülkelere işçi gönderme politikasının amacı: a) Avrupa siyasal ve ekonomik topluluğu içinde kaynaşma fikrinin gerçekleşmesine, b) az çalışma-az çalıştırma halinin olabildiğince önlenmesine, c) döviz gelirlerinin artmasına, d) özellikle vasıfsız ve yarı vasıflı işçilerin bilgi, kabiliyet ve görgülerinin geliştirilmesine, e) işçi gönderilen dış ülkelerin memleketimizde şube endüstriler kurmalarının (onlara kendi metod ve tekniklerine uygun yetişmiş işgücü[nü] hazır bulundurmak yoluyla) teşvikine, yardım etmek gibi ekonomik ve sosyal faydalar elde etmektir.⁸

DPT, öngörülen beklentilere uygun olarak, kendisi için iki yeni görev tanımlı yaptı. Bunlar, ‘yurdumuzda bulunması gereken yetişkin işçi, ustabaşı ve genellikle teknik personelin dış ülkelere gönderilmiş işçilerin geri dönmesiyle ne dereceye kadar karşılanabileceği’ni ve ‘işçilerimizin... döviz gelirinden tam olarak’ nasıl faydalanılabileceğini araştırmaktı⁹. Bu yeni görevler doğrultusunda DPT, daha 1963 yılında Nermin Abadan yönetimindeki bir araştırmacı grubunu, işçilerin, buldukları ülkenin olanaklarından ne ölçüde yararlanabildikleri, ne ölçüde yeni bir vasıf edinebildikleri ve ne tür sorunlarla karşılaştıklarını yerinde incelemek amacıyla Almanya’ya gönderdi.¹⁰ Sonraki yıllarda benzer çalışmaları daha ziyade İİBK üstlendi ve 1967 yılından itibaren, işçilerin ülkeye dönüşlerinde nereye yerleşmek ve ne tür işlerde çalışmak istediklerine ilişkin sorular da içeren, deneklerin sayısı bakımından kapsamlı araştırmalar yaptı ve sonuçlarını ‘Yurtdışındaki Türk İşçileri ve Geri Dönüş Eğilimleri’ adı altında düzenli olarak yayınladı.

Göçten beklentiler, gidenlerin yurda döneceği varsayımı üzerine kurgulanmıştı ve göç hareketi de, belli bir zaman dilimi ile sınırlı ve geri dönüş ile son bulacak bir olgu olarak algılanıyordu. Göçün, bir kez başladıktan sonra kendini devam ettirebilir bir dinamik kazanabileceği ve kalıcılığa dönüşme eğilimini de içinde taşıdığı henüz öngörülebilir değildi. Ama bu durum, bir DPT ve ilgili kurumlar ufuksuzluğu veya dar görüşlüğü olmaktan ziyade, dönemin egemen ve sorgulanmaksızın kabul gören bir bakış açıydı ve birçok etken tarafından da ilk bakışta destekleniyor görünüyordu. Örneğin, işçiler

---

⁶ DPT 1963: 280, 1967: 142-4.

⁷ Bkz. : Ahibaba (N.) 1965 ; Birerçin (M.) 1967, 1971; Ecevit (B.) 1968.

⁸ İİBK 1964: 1. Konuya ilişkin bazı akademik yayınlar Türkiye’nin Avrupa’ya işçi gönderme gerekçesini farklı göstermektedirler. Örneğin, Abadan-Unat (1986: 330) bu gerekçenin, ‘fazla, vasıfsız işçileri ihraç ederek işsizliği azaltmak’tan ibaret olduğunu iddia etmektedir. Martin (1991: 24), Abadan-Unat’ı referans göstererek, aynı iddiayı tekrar etmektedir.

⁹ Abadan 1964: 5 (DPT’nin yazdığı önsöz).

¹⁰ Bu incelemenin kitap haline getirilmiş sonuçları için, bkz. Abadan 1964.

de kısa süreliğine ve dönmek üzere gittiklerine inanıyorlardı. Anadolu’da tüm biçimleriyle ve köklü bir ekonomik iç göç geleneği olmakla birlikte, Türklerin Batı’ya ekonomik göç geleneği yoktu. Öyle ki, Osmanlı topraklarından Amerika kıtasına 1860-1914 dönemindeki kitlesel göçe bile Türkçe konuşan Müslüman tebaa son aşamalarda ve çok az sayıda katılmış, gidenler de - Ermeni, Rum ve Arap tebaadan farklı olarak - bir etnik topluluk oluşturarak zincirleme göçlerin yolunu açmak yerine ya geri dönmüşler ya da yaşadıkları toplumun içinde harmanlanmışlardı.¹¹ Alıcı ülkeler (bilhassa Almanya ve Hollanda) ısrarla bir göç ülkesi olmadıklarını ve ihtiyaçları olduğu için ve olduğu ölçüde sadece ‘misafir işçi’ aldıklarını ileri sürüyorlardı.¹² Sosyal bilimlerin konuya yaklaşımında da göç katılanların ‘misafir’liği henüz tartışmasız bir kalkış noktasıydı.

GÖÇ YÖNETİMİ VE GÖÇÜN BÖLGESEL YAPISI

Göç ile ilgili tüm işlemleri yürütme tekeli, Almanya ile imzalanan anlaşmanın ardından, İİBK’ya verildi; özel büroların yurtdışına işçi göndermesi yasaklandı. Türkiye ile ikili göç anlaşması olsun veya olmasın Türkiye’den işçi almak isteyen her ülke talebini yalnızca İİBK’ya iletmesi gerekiyordu. Bu düzenlemenin gerekçelerinden birisi, göçü, belirlenen amaçlara uygun olarak yönetebilmek, ‘kalifiye işçilerin milli üretime hizmetlerinin devamını’ sağlayarak¹³ dışarıya, sadece değilse bile, olabildiğince vasıfsız ve yarı-vasıflıları göndermekti. Bilgisayarlar henüz kullanımda olmamasına rağmen, İİBK’nın Avrupa’da çalışmak isteyen ve gerekli koşullara haiz kişilerin kolayca ulaşabileceği ve gerektiğinde denetlenebilir şeffaf bir göç yönetim sistemi kurmayı başarmış olduğu söylenebilir.¹⁴

Göçün tüm sürecinin resmi denetim altına alınmış ve ekonomik ve psikolojik bedelinin olabildiğince azaltılmış olması nedeniyle az gelişmiş bölgelerdeki (yarı-)işsizlerin yurtdışında çalışmaya ilgi gösterecekleri umuluyordu. Bulunabilir bazı veriler, orta ve doğu Anadolu’daki bazı

---

¹¹ Bkz. Akgündüz 1998, 2013.

¹² Alıcı ülkelerin bir göç ülkesi olmadıklarını iddia etmeleri, kuşkusuz tarihsel gerçeklere aykırı ve bir ideolojik kurgu idi, işçiler içinde oluşturulan etnik bir hiyerarşiyi meşrulaştırma ve göçmen işçilerden beklenen ekonomik faydayı maksimize etme işlevi görüyordu.

¹³ İİBK 1964: 1-2.

¹⁴ Buna göre, gerekli koşulları taşıyan bir adayın ikamet ettiği ilin İİBK şubesine başvurması gerekiyor ve başvurusu, mükerrer yazılımaları önleme amacıyla, nüfus cüzdanına da işleniyordu. İİBK şubeleri, oldukça ayrıntılı her bir başvuru formunun bir özetini biri Ankara diğeri İstanbul’daki Yurtdışı Hizmetler Şubesi’ne ayrı ayrı gönderiyorlardı. İşçi talep eden ülkeler, taleplerini Ankara veya İstanbul’daki bu iki şubeden birine iletiyor, onlar da hangi ilden işçilerin alıcı tarafa teklif edileceğini karara bağlıyordu. Bu iki şube teklif yaptıkları iller konusunda birbirlerini bilgilendiriyorlardı. Alıcı taraf kendilerine gösterilen ile giderek ilk seçimi yapıyor ve sonra ilk seçimi kazanan işçileri sağlık kontrolüne ve mesleki sınava tabi tutarak kesin kabul veya ret ediyordu. Kabul edilen işçilerle genellikle bir yıllık bir sözleşme imzalanıyor, işyerine kadar taşınmayı ve sözleşmenin sonunda eğer işçi geri dönmek isterse dönüş ücretini işveren üstleniyordu. Konuyla ilgili daha ayrıntılı bilgi için, bkz. Akgündüz 2008: 56-62, 131-2.

vilayetlerde kaymakamların ilçe ve köyleri dolaşarak çalışmak için resmi kanaldan yurtdışına gitmenin avantajları konusunda bilgiler verdiğini ve göç arzusunu teşvik etmeye çalıştığını gösteriyor.¹⁵ Ekonomik olarak aktif nüfusun ezici çoğunluğu (1960 nüfus sayımına göre 15 yaş ve üzeri nüfusun % 75'i, 1965 nüfus sayımına göre % 72'si)¹⁶ tarımda olduğu ve bilhassa az gelişmiş bölgelerin kırsal kesimleri vasıfsız ve yarı-vasıflı insanları daha büyük oranlarda barındırdığı için bu bölgelerden göç, belirlenen hedeflere ulaşmak açısından daha tercih edilir görülüyordu.

Ama çalışan nüfusun göçe ilişkin takındığı tutum, kültürel (ya da ekonomi dışı) faktörlerin ekonomik göç kararındaki muhtemel rollerini ve Türkiye'nin kültürel yapısının ve Batı algısındaki ikiliğin göç kararını hem teşvik ve hem de engelleyen bir etken olabileceğini örneklemesi bakımından son derece ilginçtir. Avrupa'ya gitmek için İİBK şubelerine hücum edenlerin ezici çoğunluğu beklendiği gibi az gelişmiş bölgelerdeki (yarı-)işsiz ve vasıfsız görece daha yoksul insanlar değil, ama başta üç büyük şehir olmak üzere genellikle kişi başına milli gelirin daha yüksek olduğu gelişmiş bölgelerde ikamet eden, eğitim-vasıf düzeyi genel ortalamanın üzerinde ve çalışan insanlardı. Modernleşmiş şehirlerin çalışan nüfusu için Batı Avrupa ülkeleri, cumhuriyet Türkiye'sinin varmaya çalıştığı hedefin somut ifadesiydi. Yalnızca daha yüksek gelir elde etme olanağı değil ama aynı zamanda - filmler, iletişim araçları, daha kaliteli ithal tüketim ürünleri üzerinden algılarla kurgulanan ideal ülkeler oldukları için - Türkiye'de gerçekleştiremeyecekleri hayalleri hayata geçirebilme şansı yakalamak demektir. Resmi verilere göre 1965 yılı sonuna kadar Avrupa'ya gitmek için İİBK'ya kayıt yaptıranların sayısı 897.783'e ulaştı¹⁷ (aynı yılsonu itibariyle Avrupa'ya gitmeyi başarabilenlerin toplam sayısı ise sadece 161.074 idi, Tablo 1).

Klasik ekonomik yaklaşım açısından bakıldığında, göçe öncelikle ve istekle katılması beklenen az gelişmiş bölgelerin ekonomik iç göç geleneğine sahip kasaba ve köylerindeki insanların ilk yıllarda göçten uzak durmalarına yol açan en belirgin etken, Batı Avrupa'yı dinsel öteki olarak algılamayı içeren kültürel değerlendirmelerdi. Bu bölgelerde göçe katılmaya karar veren öncülerini caydıran veya caydırmak için kullanılan söylem, 'bir Müslümanın Avrupa'da asla güven içinde olamayacağı' idi.¹⁸ Kapitalizm öncesi üretim ilişkilerinin görece daha yaygın olduğu güney doğudaki Kürt vilayetlerinde göçe ilgisizlikte ise, işgücünün metalaşma düzeyindeki yetersizlik gibi iktisadi ve Türkçeyi (yeterince) bilmemek gibi etnik faktörler de rol oynamış olsa gerektir.

Kültürel (ya da ekonomi dışı) etkenler ekonomik göçe katılacakların cinsiyetini belirlemede de rol oynadı. Örneğin kültürel olarak muhafazakar illerde İİBK'ya yazılan bayanlar çok daha azdı (bunların bir kısmının hemşire, memur, öğretmen gibi orada kamu görevi yapanlar olması

---

¹⁵ Tuna 1966: 255-60.

¹⁶ DİE 1994.

¹⁷ Akgündüz 2008: 75.

¹⁸ Dinsel öteki söylemiyle ilk adayların nasıl göç etmekten caydırıldığı örneği için, Gitmez 1979: 10; caydırılmaya çalışıldığı örnekleri için, Engelbrektsson 1978: 62; Uslu 2001: 27; Akgündüz 2008: 72-74.

mümkündür) veya bazı yıllar hiç yoktu. İİBK, evli bayanları eşleriyle birlikte ve mümkünse aynı fabrikalara veya en azından aynı illere gönderme politikası izlediğini açıklamış olmasına rağmen bu illerdeki erkek adaylara, göçün hızlandığı yıllarda bile, aile gelirini maksimize etme düşüncesiyle eşlerini de yazdırma pek kabul edilebilir görünmedi. Ya da, kadın işçiler talep nedeniyle çok daha çabuk yurtdışına gidebildikleri için, örneğin Edirne veya İzmir’de sık görüldüğü gibi, önce eşini gönderip ve sonra istek yaptırarak ona katılma yolu tercih edilir olmadı. Örneğin, 1968 yılında Gümüşhane ilinde yurtdışına gitmek için sıra bekleyen erkeklerin sayısı 7.793 iken kadınlarınki sadece 1; Kütahya ilinde ise bu rakamlar sırasıyla 8.870 ve 12 idi.¹⁹

DPT ve İİBK’nın öngörülerinin tersine, yurtdışına gitmek için yazılanların ve gidenlerin genellikle gelişmiş illerden ve çalışan insanlar olması üzerine İİBK 1965 yılından itibaren göçe ilişkin yeni düzenlemeler yaptı. Buna göre, her yıl, anonim işçi taleplerinden % 15’i köy kalkınma kooperatifleri üyelerine ve diğer bir % 15’i Bakanlar Kurulu’nca ‘doğal afet bölgesi’ ilan edilen yerlere ayrıldı. Devlet İstatistik Enstitüsü’ nün yaptığı sınıflandırma esas alınarak az gelişmiş ve gelişmekte olan illere, süreç içinde değişen oranlarda, öncelik politikası yürürlüğe sokuldu. Az gelişmiş illere öncelik politikasının etkisini somut olarak ölçmek zor olmakla birlikte kontenjan uygulamaları çerçevesinde yurtdışına gönderilenlerin toplam sayısı, 22.665’i köy kalkınma kooperatifleri üyesi olmak üzere, 47.000’dir.²⁰

---

¹⁹ 1964-1971 döneminde Avrupa’ya gitmek için sıra bekleyenlerin illere, yıllara ve cinsiyetlerine göre dağılımı için, bkz. Akgündüz 2008: 185-6.

²⁰ İİBK 1975a: 39-41.

Tablo 1 *Bölgelerin toplam göç ve nüfus içindeki payları*

Bölgeler	1961-1965			1966-1973			1961-1973	
	a	b	c 1965 yılı	a	b	c 1970 yılı	a	b
Kara Deniz Kıyısı Artvin Bolu Giresun Kastamonu Ordu Rize Samsun Sinop Trabzon Zonguldak	20.410	12,7	14,5	77.645	12,3	13,9	98.055	14,4
Orta Anadolu Afyon Amasya Çankırı Çorum Eskişehir Isparta Kayseri Kırşehir Konya Nevşehir Niğde Tokat Yozgat	16.518	10,2	17,7	109.631	17,4	17,2	126.149	16,0
Doğu Anadolu 1 G.Antep Gümüşhane Erzincan Erzurum Kars Malatya Maraş Sivas Tunceli	13.110	8,2	12,8	68.928	11,0	12,5	82.038	10,4
Doğu Anadolu 2 Adıyaman Ağrı Bingöl Diyarbakır Elazığ Mardin Muş Urfa	1.684	1,0	8,0	15.527	2,5	8,3	17.211	2,2
Doğu Anadolu 3 Bitlis Hakkari Siirt Van	46	0,0	2,4	1.193	0,2	2,6	1.239	0,1
Akdeniz Kıyısı Adana Antalya Hatay İçel	4.950	3,1	7,7	35.685	5,7	7,8	40.635	5,1
Üç büyük şehir İstanbul Ankara İzmir	75.390	46,8	16,5	193.441	30,7	18,2	268.831	34,0
Batı Türkiye Aydın Balıkesir Bilecik Burdur Bursa Çanakkale Denizli Edirne Kırklareli Kocaeli Kütahya Manisa Muğla Sakarya Uşak Tekirdağ	28.966	18,0	20,4	127.315	20,2	19,5	156.281	19,8
Toplam	161.074	100	100	629.365	100	100	790.439	100

Kaynak: Bundesanstalt für Arbeit (BfA) 1962, 1963; İİBK yıllık raporları 1961-1975. 1974 yılına ilişkin resmi rakam olmadığı için bu yıl dahil edilmedi. a: gönderilen işçilerin sayısı; b: göçteki payı (% olarak); c: nüfus sayımı yılına göre toplam nüfus içindeki payı (% olarak).

Sözkonusu müdahalelere rağmen az gelişmiş iller göçün esas kaynağı olamadı; gelişmiş illerin göç içindeki payı, 1965 sonrasında azalma eğilimi göstermiş olmakla birlikte, yüksek kaldı (Tablo 1)²¹. Bu, bir başarısızlık, az gelişmiş bölgelere öncelik politikasının kâğıt üzerinde kalması olarak değerlendirilebilir mi?²² Göçün sürekliliği bir tarafa bırakılarak yalnızca resmi işçi göçü dönemi göz

²¹ Batı Avrupa'ya 1961-1973 döneminde gönderilen işçilerin illere ve yıllara göre dağılımı konusunda ayrıntılı bilgi için, bkz. Akgündüz 2008: 181-83.

²² Örneğin Penninx (1982: 793), az gelişmiş bölgelere öncelik politikasının söylemden ibaret kaldığını, etkili bir uygulama haline gelemediğini ileri sürüyor.

önünde tutulduğunda bile uygulanan politikanın küçümsenemez bir başarı kazandığını söylemek gerekir. Zira, birincisi, İİBK'nın müdahaleleri sayesinde Hakkari dahil Türkiye'nin tüm illeri işçi gönderebildi. Sıra bekleyenlerin illere göre dağılımı ve Avrupa'ya gitmek isteyebileceklerin potansiyeli hesaba katıldığında, sadece üç büyük şehir ve çevresi işçi talebini karşılamaya yetebilir ve Anadolu'daki birçok il göçe katılma şansı bulamayabilirdi. Alıcı ülkeler için de, işçi alım bürolarını İstanbul veya Ankara'da kurdukları için, işçi seçimlerini üç büyük şehir ve çevresinde yapmak Anadolu'yu dolaşmaktan çok daha kolay ve ekonomik bakımdan da tercih edilir olurdu. İkincisi, kadın işçi talepleri için İİBK'nın uygun adaylara sahip, diğer deyişle gelişmiş, illeri göstermekten başka seçeneği yoktu. Üçüncüsü, Avrupa'da çalışan işçilerin sayısı artıkça yurtdışından isme yazılı davet alarak veya turist pasaportu ile giden işçi sayısı da arttı; İİBK'nın yetki alanı anonim taleplerle sınırlı idi. Ve son olarak, İİBK açısından göç kaynağını esas olarak az gelişmiş bölgelere kaydırmada diğer bir zorluk işçi talebinin niteliği idi. Vasıflı işçi taleplerini az gelişmiş bölgelerden karşılamaya çalışmak mümkün olamayabileceği gibi oradaki sınırlı işletmelerin zarar görmesini önlemek açısından belki de sakınılması gereken bir davranıştı.

İİBK'nın işçi göçünü belli oranlarda da olsa az gelişmiş bölgelere kaydırmış olmasının anlamı, göçün 1973/74'te sona ermediği ve yeni biçimler altında devam ettiği hesaba katıldığında çok daha iyi görülebilir. İşçi göçü durdurulduktan sonra Batı Avrupa'ya göçü, aile birleşimi ve aile kurma (evlilik) göçleri, ve en azından 1990'lı yılların başlarına kadar illegal işçi göçü, ile sürdüren esas olarak az gelişmiş bölgeler; özellikle orta, doğu ve güney doğu Anadolu'nun kırsal kesimleri oldu. 1973/74'den sonraki 15 yılda Avrupa'ya gidenlerin sayısı 15 yıllık işçi göçü döneminde gidenlerinkinden çok daha fazladır.²³ İşçi göçü dönemi sonrası bu yazının sınırları dışında kalmakla birlikte konu bağlamında belirtilmesi gereken husus, İİBK sayesinde az gelişmiş bölgelerden göçe katılanların sonraki yıllarda aynı bölgelerde kapitalist gelişmenin fazlalık haline getirdiği insanları Avrupa'ya çeken bir köprübaşı görevi gördüğü ve dolayısıyla bir yandan Türkiye'deki sistemin üzerindeki sosyal ve ekonomik baskıyı azaltmada, diğer yandan ise - Türkiye'ye değişik avantajlar sağlayan - Avrupa'daki Türkiye kökenli göçmen nüfusu büyütmede önemli bir rol oynadığıdır.

GÖÇE KATILANLARIN NİTELİĞİ

Tanımlanan beklentilerin, ilk bakışta, en az gerçekleşenlerinden ya da başarıya ulaşmayanlarından biri, 'kalifiye işçilerin milli üretime hizmetlerinin devamı' sağlanarak dışarıya, sadece değilse bile, olabildiğince vasıfsız ve yarı-vasıflıların gönderilmesi konusudur.

---

²³ İşçi göçü sonrası dönemde zikredilmeye değer bir başka göç kanalı siyasi sığınma başvurusu yolu idi. Bu yolu deneyenler gerçek siyasi sığınmacılar olduğu kadar, Türkiye'de kendilerine ekonomik gelecek göremediği için tek açık kapıdan Avrupa'ya girmeye çalışan vasıfsız, yarı eğitimli insanlardı da. Birleşmiş Milletler kayıtlarına göre, örneğin 1980-99 döneminde Avrupa ülkelerinde sığınma başvurusunda bulunan T.C. vatandaşlarının sayısı 579.510'dur (Akgündüz 2013).

İİBK aracılığı ile Avrupa'ya çalışmak için gönderilenlerin kabaca üçte biri alıcı tarafın ölçütlerine göre vasıflıdır (Tablo 2); bu, Türkiye'deki ekonomik olarak aktif nüfusun vasıf oranı ile karşılaştırıldığında hayli yüksek bir orandı. Göçte vasıflıların oranının yüksek ve gidenlerin genellikle gelişmiş bölgelerden olmasını önlemede en önemli zorluk, alıcı ülkelere gelen talebin niceliği ve niteliği idi. İkinci Dünya Savaşı sonrası Batı Avrupa'nın 'misafir' işçi alma politikası 1960'lı yılların başlarına kadar 'sadece Güney Avrupalılar' şeklinde idi. Güney Avrupa emek talebini karşılamada yetersiz kaldığı ölçüde (Türkiye ve Kuzey Afrika ülkeleri gibi) alternatif ülkelere de başvuruldu ve önceki politika 'önce Güney Avrupalılar'a dönüştü.²⁴ Türkiye 1960 yılında, özel kurumları aradan çıkararak, işçi göçünün resmi kanallardan gerçekleşmesini sağlamak için Almanya ile ikili anlaşma yapmak istediğinde, 'Türkiye'nin bir Avrupa ülkesi olmadığı' gerekçesi ile ret cevabı almıştı. Bu cevaba ilişkin Türkiye'nin verdiği diplomatik protesto notasına Almanya 1961 yılında, 'Türkiye ile de anlaşma yapabileceği' karşılığını verdi. Ama Almanya'nın Türkiye ile imzaladığı anlaşma Güney Avrupa ülkeleriyle yaptığı anlaşmalardan, bilhassa işçilerin hakları açısından, daha düşük bir seviyede idi. Almanya'da Türkiye'den giden işçilerin sayısı 1967 yılı sonuna kadar İspanyol, İtalyan ve Yunan işçilerin sayılarından daha düşüktü. Türkiye'den işçi alımı 1969 yılından itibaren, Güney Avrupa'nın işçi rezervlerinin geniş ölçüde eridiği ve Almanya'nın işçi talebinin ciddi oranda büyüdüğü koşullarda, hızlandı ve Türkiye'den Almanya'ya toplam göçün kabaca üçte ikisi 1969-73 döneminde gerçekleşti. Batı Avrupa'da büyük ölçekli yabancı emek talep eden diğer ülke Fransa, Türkiye ile ikili işçi göçü anlaşmasını 1965 yılında imzalamış olmasına rağmen işçi alımına pratik olarak 1970 yılında başladı. Dönem kapandığında, Türkiye'den gidenler Fransa'daki toplam yabancı işçiler içinde oldukça küçük bir oran teşkil ediyordu.²⁵

Batı Avrupa (bilhassa Almanya, Fransa, Hollanda ve İsviçre) 1963 yılından itibaren yalnızca daha çok yabancı işçi değil, ama aynı zamanda bu işçilerin büyük bir kısmını (eskiden olduğu gibi maden, tarım ve inşaat sektörleri için değil) başta demir-çelik üretimi ve işleme sektörü olmak üzere imalat sanayii için istiyordu. Bu ülkeler, özellikle Almanya Türkiye'den aldığı işçiler içinde vasıflıların oranını olabildiğince yüksek tutma politikası izledi ve gerçekte de, kendi ölçütlerine göre, 217.000'den fazla vasıflı işçi aldı (Tablo 2). Dahası, ve belki de çok daha ilginç olanı, Bundesanstalt für Arbeit (BfA) nın kayıtlarına göre, Almanya'nın 1962-73 döneminde Türkiye'den resmi kanallardan aldığı vasıflı işçilerin sayısı dört Güney Avrupa ülkesi (İtalya, İspanya, Yunanistan ve Portekiz) den aldığı vasıflı işçilerin toplamından daha fazladır.²⁶

---

²⁴ Akgündüz 2012.

²⁵ İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde Batı Avrupa ülkelerinde 'misafir' işçi göçlerinin karşılaştırmalı ve ayrıntılı bir değerlendirmesi için, bkz. Akgündüz 2008: 97-128; 2012.

²⁶ Akgündüz 2008: 155-62; 2012.

Tablo 2 İİBK tarafından yurtdışına gönderilen vasıflı işçilerin yıllara ve ülkelere göre mutlak ve oransal sayılarının dağılımı

Yıl	Avusturya		Belçika		Fransa		Almanya		Hollanda		İsviçre	
	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b
1961	-	-	-	-	-	-	**	**	-	-	-	-
1962	**	**	-	-	-	-	3.445	31,0	-	-	-	-
1963	**	**	0,0	0,0	63	100	4.729	20,0	35	13,9	**	**
1964	164	11,4	0,0	0,0	25	100	23.465	42,7	677	22,9	89	46,1
1965	357	18,6	*	*	*	*	19.133	42,0	987	45,3	70	57,4
1966	159	24,6	*	*	*	*	8.013	24,6	690	57,0	56	36,6
1967	47	4,5	*	*	*	*	2.099	29,2	44	91,7	156	72,5
1968	71	10,5	*	*	*	*	11.493	27,8	323	36,9	81	83,5
1969	315	32,3	*	*	95	49,7	23.259	23,7	1.232	36,2	160	87,4
1970	2.584	24,3	121	28,1	1.457	16,1	26.715	27,5	2.057	42,5	847	53,0
1971	1.578	34,2	353	60,5	898	11,4	25.174	38,3	2.466	50,8	244	18,1
1972	2.097	45,0	8	7,1	1.815	17,1	23.311	35,0	363	49,0	193	14,9
1973	**	**	46	17,4	5.409	30,8	45.374	43,7	1.269	63,6	**	**
1974	**	**	30	5,4	4.015	38,0	927	75,5	850	56,6	**	**
Total ^a	7.372		558		13.777		217.137		10.993		1.896	

Kaynak: İİBK yıllık raporları (1963-1973); T.C. Dışişleri Bakanlığı 1973; İİBK 1975b; **a**: Vasıflı işçilerin sayısı; **b**: vasıflı işçilerin oranı; *İİBK aracılığı ile göç yok; **rakam belirtilmemiştir.

İİBK'nın yaptığı araştırmalara göre, gidenlerin göç öncesi çalıştıkları sektörlerle göre dağılımı, ekonomik olarak aktif nüfusun gösterdiği dağılımdan oldukça farklıdır (Tablo 2, Tablo 3); ve Avrupa'ya gidenlerin, bu bakımından da çalışan nüfusun seçkin bir kesimini oluşturduğundan söz etmek gerekir. Bilhassa sanayi sektöründen gidenlerin %16,1 ile % 23,2 arasında değişen bir oran teşkil etmesi ve son yıllarda vasıflıların mutlak sayısındaki artış, sanayicilerin 1970'li yılların başındaki göçe ilişkin eleştirilerini anlamada yararlı olsa gerektir. Miller ve Çetin'e göre, özellikle İstanbul'daki birçok sanayici, sanayi sektöründen gidişlerin durdurulmasını, öbür türlü sanayi açısından tahammül edilemez bir durum doğacağını 1970'lerin başında hükümet görevlilerine ilettiler.²⁷ Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu'nda 1973 yılı raporunda benzer bir görüş ve isteği dile getirdi.²⁸

Eldeki veriler ilgili kurumların, yurtdışına gönderilmesi gerekenler konusunda planlanan ve istenen ile gerçeklik arasındaki çelişkinin farkında olduklarını, örneğin, DPT ve İİBK'nın kalifiye işçilerin göçünü önleme olanaklarını ciddi olarak tartıştığını gösteriyor.²⁹ DPT'nin, göç içinde gelişmiş bölgelerin ve vasıflıların oranının yüksekliğinin Türkiye ekonomisine zarar verdiği ve tedbir

²⁷ Miller and Çetin 1974: 11.

²⁸ Aktaran Abadan-Unat and Ünsal 1976: 86.

²⁹ Bu konuda daha geniş bilgi için, bkz. Akgündüz 2008: 63-5.

Tablo 3 Ekonomik faaliyet kollarına göre istihdam, 15 ve daha yukarı yaştaki nüfus (nüfus sayımı yıllarına göre ve % olarak)

Sektör	1960	1965	1970
Tarım	74,9	71,9	66,1
Madencilik ve taş ocakçılığı	0,6	0,6	0,7
Sanayi	6,9	7,3	8,9
İnşaat	2,3	2,6	3,1
Ticaret	3,1	2,9	4,7
Ulaştırma ve haberleşme	1,9	2,1	2,5
Hizmetler	5,2	6,2	12,0
İyi tanımlanmamış faaliyetler	5,1	6,4	2,0
Toplam	100	100	100

Kaynak: DİE 1994.

alınması gerektiği şeklindeki görüşünde ısrar ettiği anlaşılıyor.³⁰ İİBK ise, alınacak tedbirlerin her şeyden önce yasal engeller nedeniyle pratikte uygulanabilme şansı olmadığı, dolayısıyla müdahale edilebilecek bir durum olmadığı görüşündeydi. İİBK'nın başlıca iki nedenle tutumunu haklı gördüğü anlaşılıyor. Birincisi, yurtdışında iş bulabileceğine inanan ve/veya (akraba, hemşehri gibi) sosyal ağlarına güvenenler, muhtemel risk ve masrafları kendileri üstlenerek Avrupa'ya gidebiliyorlar (T.C. vatandaşlarına henüz vize yoktu) ve iş bulduktan sonra, bilhassa Almanya dışındaki ülkelerde, oldukça kolay yasal işçi statüsü kazanabiliyorlardı. Örneğin, hükümet sözcüsü Atilla Sav'ın açıkladığına göre 19 Ekim 1971 tarihi itibarıyla 8.000-10.000 arasında öğretmen görevlerinden istifa ederek işçi olarak Almanya'ya gitti.³¹ Diğer neden ise, Batı Avrupa'ya göçün bilhassa 1969 yılına kadar yavaşlığıydı; vasıflıların çıkışına getirilecek engellerin, İİBK'nın deyimiyle, 'talebi küstürebileceği' ve dolayısıyla göçün büyümesini engelleyeceği endişesiydi. O yüzden de, İİBK eleştirilere şu cevabı verdi: vasıflıların göçü milli ekonomi için ciddi bir sorun yaratmamaktadır, mahalli düzeyde sanayiye zarar

³⁰ DPT 1963, 1967: 141, 1970: 448-55.

³¹ Milliyet 20 Ekim 1971, aktaran Akgündüz 2008: 35.

verse bile, bu zarar, milli düzeyde getirdiği faydalar tarafından telafi edilmektedir.³² Bu argümanın, sanayi sektöründeki ve ekonomideki yüksek büyüme oranlarıyla desteklendiğini söylemek gerekir.³³

Tablo 4 Yurtdışına gidenlerin göç öncesi çalıştıkları sektör (erkek, kadın, erkek+kadın ve % olarak)

Ekonomik sektör	İİBK 1967			İİBK 1968			İİBK 1969			İİBK 1971			İİBK 1974		
	e	k	e+k	e	k	e+k	e	k	e+k	e	k	e+k	e	k	e+k
Tarım	32,7	1,0	30,2	40,8	1,0	38,3	41,8	1,8	39,2	45,7	1,5	40,7	38,2	6,3	33,5
Sanayi	20,9	14,3	19,8	18,6	9,7	18,0	16,7	10,2	16,2	17,5	7,2	16,1	23,2	9,2	21,3
Ticaret	3,6	0,5	3,4	4,2	0,4	4,0	4,5	0,6	4,3	5,2	0,3	4,7	3,8	0,8	3,4
Madencilik	2,7	-	2,1	4,2	-	4,0	4,3	-	4,0	5,9	-	5,2	1,9	-	1,6
İnşaat	17,9	-	16,5	18,1	-	17,0	20,8	-	19,5	13,1	-	11,7	9,3	0,3	8,0
Ulaşım	4,1	0,2	3,7	3,1	0,2	3,0	2,6	-	2,4	3,3	-	3,0	3,8	-	3,2
Hizmet	2,9	6,4	3,2	3,3	4,4	3,4	2,3	3,1	2,4	2,3	1,5	2,2	2,5	0,8	2,2
Kamu görevi	2,0	3,2	2,8	1,8	1,4	1,8	2,1	1,9	2,1	2,2	3,2	2,3	2,9	2,4	2,8
Ev kadını	-	69,3	5,7	-	76,3	4,6	-	79,6	5,1	-	83,2	9,4	-	73,4	10,7
Öğrenci	0,3	0,6	0,3	0,4	1,3	0,4	0,1	0,8	0,2	0,4	0,4	0,5	0,9	0,9	0,9
Diğer	5,5	1,8	5,2	2,9	1,3	2,9	3,6	0,7	3,4	3,2	0,9	2,9	8,6	4,3	8,0
Bilinmeyen	7,4	2,7	7,1	2,6	4,0	2,6	1,2	1,3	1,2	1,2	1,8	1,3	4,9	1,6	4,4
Toplam	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Kaynak: İİBK'nın 'Yurtdışındaki Türk İşçiler ve Dönüş Eğilimleri' araştırmaları; erkek, kadın ve erkek+kadın deneklerin sayıları sırasıyla şöyledir: İİBK 1967: 19.191; 1.706 ve 20.897. İİBK 1968c: 14.629; 944 ve 15.573. İİBK 1969b: 12.548; 845 ve 13.393. İİBK 1971b (anket çalışması 1970 ve 1971'de yapıldı): 24.593; 3.137 ve 27.730; İİBK 1974b (anket çalışması 1973 ve 1974'de yapılmıştır): 11.280; 1.930 ve 13.210.

Özellikle 1968'den sonra egemen olan yaklaşım, gidenlerin niteliği ve yurtdışına çıkış yolları ne olursa olsun ne kadar çok işçi Avrupa'ya giderse ülkenin kalkınma çabaları için o kadar iyidir şeklindedir. Örneğin, 1967 yılında turist olarak çalışmaya gidenlerin sayısını olabildiğince sınırlamak için, pasaportlara 'pasaport sahibi turisttir ve çalışamaz' damgası vurmak da dahil, bazı tedbirler alındı. Ama kısa süre sonra bu tedbirlerden vazgeçmekle yetinilmedi, turist olarak çıkışlar zımnen bir

³² İİBK 1966a: 23, 1971a: 63, 1972a: 20, 1974a: 26.

³³ 1970'li yıllardaki akademik yayınlarda Batı Avrupa'daki göçmen işçilerin nitelikleri konusunda, kolayca bulunabilen resmi verilere bile bakma ihtiyacı duymadan yapılmış, keyfî tanımlamalara sık rastlanmaktadır. Örneğin, Castles and Kosack (1973: 46-7) onları, bırakınız bir fabrikada çalışmış olmayı muhtemelen ömründe fabrika görmemiş ve gönderici ülkelerin en yoksul, en eğitimsiz kesimlerinden gelenler olarak tanımlamıştır. Abadan-Unat'ın derlediği 'Batı Avrupa'daki Türk işçileri' üzerine bir çalışmada, De Haan (1976: 352), 'Türkiye'nin Almanya'ya, eğer gönderdiyse, sadece bir kaç endüstriyel iş mantalitesine sahip işçi gönderdi'ğini iddia etmektedir. Aynı derlemedeki Neuloh'a (1976: 58) göre ise, 'Almanya'daki Türk işçilerin büyük bir kısmı orta ve doğu Anadolu'nun uzak kırsal kesimlerinden gelmişlerdir ve okuma yazma bilmemektedirler'. Todaro'nun görüşüne (1977: 123) göre de, Almanya'daki Yunan, İtalyan ve Türk işçiler kırsal kesimlerden işsiz ve vasıfsız olarak gelenlerden oluşmaktadır. Kuşkusuz göçmen işçiler arasında, örneğin Türk işçileri arasında, en yoksul toplumsal tabakalardan gelen ve önceden hiç fabrika görmemiş insanlar vardı. Hatta istisnai de olsa okuması yazması olmayanlar da vardı; ama tüm bunlar, Türkiye'den gelenlerin ortalama özelliği değildi.

göç biçimi olarak kabul edildi ve olumlu görüldü.³⁴ İleri sürülen gerekçeler şöyleydi: turist olarak çıkışlar, ülkenin imajını zedelemek ve bu şekilde çıkan işçilere mali ve diğer zorluklar getirmekle birlikte, göçün hacmini büyütmektedir. Turist işçilerin, bazıları çalıştıkları ülkelerde yasal statü kazanmayı başaramıyor bile olsa, kendi başlarına Avrupa'ya seyahat tecrübesi yaşamaları işçilerin kendilerine güvenlerinin gelişmesi açısından da olumludur.³⁵

GERİ DÖNENLERİN İSTİHDAMI

Tanımlanan beklentiler içinde en belirgin şekilde gerçekleşmeyi, bir Avrupa tecrübesi ile yurda dönecek işçilerin sanayide istihdam edilecekleri ve böylece sözkonusu sektörün vasıflı işgücü talebini karşılamada mesafe alınacağına ilişkin olanıydı. İİBK'nın da tespit ettiği gibi, dönenlerden sanayide çalışmayı kabul edenlerin sayısı, varsa bile, dikkate almayı gerektirmeyecek kadar az olduğu gibi, yurda döndüğünde sanayi sektöründe çalışmayı düşündüğünü söyleyenlerin oranı da önemsizdi³⁶. Bu sonuç, başta İstanbul olmak üzere sanayinin en fazla geliştiği illerin (ve sanayi sektörünün) göçte önemli bir paya sahip olduğu hesaba katıldığında son derece ilginçtir.

Ortaya çıkan bu beklentilere ters sonucun ilginçliğini pekiştiren üç etken daha vardır. Birincisi, dönüş yapan işçilerin sayısının görece yüksekliğidir. Batı Avrupa'ya işçi göçü tek yönlü bir hareket değildi; geri dönüşleri, iki uç arasında defalarca tekrarlanabilen gel-gitleri ve Avrupa içi göçü (diğer deyişle Avrupa içinde yer değiştirmeleri) içeriyordu. İİBK, Avrupa'ya resmi kanallardan işçi olarak gidenlere ilişkin ayrıntılı istatistikler tutmuş olmakla birlikte, resmi işçi göçü döneminde bile, dönenler konusunda kullanılabilir hiçbir bilgiye sahip değildir; alıcı ülkelerin istatistikleri başvurulabilir tek kaynaktır. Örneğin, Alman İstatistik Kurumu (Statistisches Bundesamt)'a göre 1960-1974 döneminde, 1.531.589 T.C. vatandaşı Almanya'ya göç etti ve 582.753 T.C. vatandaşı da Türkiye'ye geri döndü. Bu rakamlar çok büyük ölçüde işçileri ve onların aile bireylerini ifade ediyor olsa gerektir. Sonraki dört yılda ise (1975-78 dönemi) Almanya'dan Türkiye'ye dönüşler yoğunlaşmış ve iki ülke arasındaki göç hareketlerinde baskın yön olmuştur. Hollanda'nın Dış Göç İstatistikleri (Statistiek van de Buitenlandse Migratie) ise, Alman ve diğer Batı Avrupa ülkeleri istatistiklerinden farklı olarak, işçi göçünü ve dönüş hareketlerini ayrıca belirtmektedir. Buna göre, 1964-1974 döneminde 77.055 Türk işçisi çalışmak üzere Hollanda'ya girmiş, bunların 19.559'u Hollanda'dan ayrılmıştır.³⁷

İkincisi, Türkiye'den giden işçilerin çoğunluğunun örneğin Almanya ve Hollanda'da imalat sanayiinde çalışmış (diğer deyişle, Türkiye'nin umduğu gibi Avrupa'da sanayide çalışma tecrübesi

---

³⁴ İİBK 1968b: 57-8.

³⁵ İİBK 1968a: 29.

³⁶ İİBK'nın 'Yurtdışındaki Türk İşçileri ve Dönüş Eğilimleri' çalışmaları.

³⁷ Daha ayrıntılı bilgi için, bkz. Akgündüz 2008: 84-5.

edinmiş) olmalarıdır. Örneğin, 1965 yılından itibaren Almanya'daki Türk işçilerin yüzde 60'dan fazlası imalat sanayinin iki sektöründe; demir-çelik üretimi ve işleme (Eisen- und Metallherzeugung und- verarbeitung) ve demir-çelik dışındaki imalat sanayinde (Verarbeitende Gewerbe, ohne Eisen- und Metallverarbeitung) çalışmıştır. Hollanda da durum benzerdir. Dahası, Almanya'da Türkiye'den gelen (bilhassa erkek) işçilerin %16 - %20 lik bir kısmı (ustabaşı, usta konumları da dahil) vasıflı olarak istihdam edilmişlerdir; bu, yabancı işçiler arasında, Yugoslav işçilerinkinden sonra, ikinci yüksek orandır. Hollanda'da ise, ustabaşı konumu dahil, vasıflı olarak istihdam edilen Türk işçilerin oranı %13'dür ve burada da yabancı işçiler arasında ikinci yüksek orandır.³⁸ Yurtdışındaki istihdamın bu özelliklerinin, yurda dönüşte işçileri sanayide çalışmaya teşvik edeceği umulabilirdi.

Üçüncü etken ise, açık iş ve ücretler bakımından Türk sanayinin 1970'lerin ikinci yarısına kadar iş arayanlar için oldukça cazip bir görünüm sunduğudur. Örneğin, İİBK'nın 1967-73 döneminde yürüttüğü 'İşyerleri İşgücü İhtiyacı Araştırması'nın sonuçlarına göre, araştırmaya konu teşkil eden işyerlerindeki işgücü açığı oranı % 1,9 ile % 3,4 arasında değişmektedir.³⁹ Vasıflı işçi açığı ise daha büyüktür; örneğin DPT'ye göre 1970 yılı için 337.500'dür.⁴⁰ Gerçek işçi ücretlerinde 1961-78 döneminde büyüme ise dikkate değer ölçüde yüksektir.⁴¹

EKONOMİK BEKLENTİLERİN GERÇEKLEŞME DEREJESİ

Öngörülen beklentiler içinde başarı ile gerçekleşeni, göçe katılanların sayısındaki büyümeye paralel olarak, 'döviz gelirlerinin artması'dır (Tablo 5). İşçi dövizini, yalnızca dış ticaret açığını gidermede değil ama aynı zamanda ithal ikameci kalkınma politikası koşullarında üretimi sürdürebilmek için gerekli girdilerin ithali ve iç pazarın genişlemesinde de önemli bir işlev gördü. 1973/74 sonrası dönemde göçün kalıcılığa dönüşümü işçi dövizini girdilerinde azalma getirmedi, belli iniş-çıkışlar göstermekle birlikte, ortalama yıllık 3 milyar ABD dolarına yakın bir miktar ile istikrar kazandı.⁴² İthal ikameci kalkınma politikasının terk edilmesiyle başlayan dönemde işçi dövizleri eski önemini ve genel döviz gelirleri içindeki konumunu yitirdi. Ama, konu bu yazının sınırları dışında olmakla birlikte, Avrupa'da kalıcılaştırmış göçmen nüfusun Türkiye için ekonomik anlamı da eskiden olduğu gibi döviz göndermekten ibaret değil, çok daha geniş boyutlu ve dinamiktir.

---

³⁸Daha ayrıntılı bilgi için, bkz. Akgündüz 2008: 110-15, 155-62.

³⁹ İİBK 1969a, 1972b, 1973.

⁴⁰ DPT 1970: 448.

⁴¹ Bkz. Boratav 1983, 1984, 1987; Işıklı 1987; Keyder 1987; Kazgan 1990; Sönmez 1990. Örneğin Boratav'a (1983: 9) göre, 1960/61-1976 döneminde gerçek ücretler % 85 büyümüştür. Keyder'e (1987: 160) göre ise, 1964-1978 döneminde ortalama ücretlerdeki büyüme ikiye katlanmanın da üzerindedir.

⁴² Örneğin 1996-2005 döneminde ülkeye giren işçi dövizini miktarı 29 milyar 290 milyon ABD dolarıdır (G. Uras, Milliyet, 08-9-2006).

Türkiye yönetiminin beklentileri içinde yer almayan fakat ortaya çıkış gerekçeleri, yapısı ve faaliyetleri bakımından bu çerçevede zikredilmesi gereken son derece önemli bir ekonomik inisiyatif ‘çok ortaklı işçi şirketleri’dir. İlk kez 1964’de ve Köln’de, profesyonel (doktor, mühendis) olarak çalışmak üzere Almanya’ya gitmiş insanlar ile bir grup işçinin bir araya gelmesiyle, ortaya çıkan bu girişim önce Ankara’da hükümet üyelerinden beklediği ilgiyi görmedi. Şirket kurma dilekçelerinin bir nüshasını edinen DPT müsteşarının fikri önemli bulması ve sonra aynı kişinin Almanya’ya Türk büyükelçisi olarak atanması ile benzer inisiyatifler cesaret kazanmış oldu.⁴³ İşçilerin, bilhassa ilk yıllarda girişimlerini savunmak ve yaygınlaştırmak için kullandıkları söylemlerden birisi ulusal kalkınma davası idi: kazandıkları paralar ülkenin kalkınması ve sanayileşmesi için bir araya getirilmeli ve kendi çocukları göç etmek zorunda kalmamalı, Türk bayrağı altında çalışabilmeliydi. İşçi şirketleri, birikimlerin artan gelir (ve iş) güvencesi olan alanlara yatırılması anlamına da gelecekti. Hükümetin de çok ortaklı işçi şirketleri fikrini benimsemesi ile her biri binlerce işçiyi bir araya getiren birçok işçi şirketi Türkiye’de yatırımlara girişti.⁴⁴

**Tablo 5 Dış ticaret dengesi ve işçi dövizleri,
1964-1974 (milyon \$ olarak)**

Yıl	İthalat	İhracat	Denge	İşçi Dövizleri
1964	537.2	410.8	-126.4	8.1
1965	571.9	463.7	-108.2	69.7
1966	718.3	490.5	-227.8	115.3
1967	684.6	522.3	-162.3	92.4
1968	763.7	496.3	-267.4	107.3
1969	801.2	536.8	-264.4	140.6
1970	947.6	588.5	-359.1	273.0
1971	1.170.8	676.6	-494.2	471.3
1972	1.562.6	885.0	-677.6	740.2
1973	2.049.0	1.318.0	-731.0	1.183.4
1974*	3.400.0	1.600.0	-1.800.0	1.525.0

Kaynak: İİBK 1974c: 60; *İİBK 1975a: 19 (Ocak-Kasım dönemi).

Benzer fakat baştan beri hükümetin yönlendirmesi ile yürüyen bir başka girişim ise, köy kalkınma kooperatiflerinin tarımsal endüstri yatırımları idi. Yurtdışına gitmede öncelik politikası ile, bu yolla yurtdışına giden her işçi ücretinin önceden belirlenen bir kısmını üyesi olduğu kooperatife göndermeyi taahhüt ettiği için, onlarca kooperatif yatırımı ek taze kaynak bulmuş oldu.⁴⁵

⁴³ Penninx and Renselaar 1978.

⁴⁴ Penninx et al. 1977; Penninx and Renselaar 1978.

⁴⁵ Köy kalkınma kooperatifleri yatırımlarının 1970’li yılların ortaları itibari ile durumu konusunda yararlı bir çalışma için bkz, Penninx and Renselaar 1978.

Çok ortaklı işçi şirketleri ve köy kalkınma kooperatifleri yatırımlarını ve bu yatırımların ilgili bölgelerdeki ekonomik ve sosyal etkilerini süreç içinde kapsamlı şekilde inceleyen çalışmalar maalesef yoktur. Örneğin, Denizli ve Kayseri kendi bölgelerinde dışarıya en çok işçi gönderen ve sözkonusu yatırımları en fazla barındıran illerdi. Acaba bu özellik, bahsi geçen illerin sonradan önemli bir sanayi merkezi haline gelmelerinde rol oynadı mı? Benzer bir soru örneğin Konya ve Yozgat için de sorulabilir. Ya da, bir zamanların sessiz içine kapanık bazı Anadolu vilayetlerinde kapitalist girişimcilik ruhunun ortaya çıkmasında göç ve onun getirdiği değişimin rolü yok mudur?

Öngörülen ekonomik beklentiler içinde gerçekleşen bir başka nokta, işçi göçü yıllarında Batılı ülkelerin, doğrudan sermaye yatırımları ve lisans anlaşmaları yoluyla, Türkiye'deki yatırımlarının büyümesidir.⁴⁶ Gerçi bu yatırımlarda, İİBK'nın ileri sürdüğü gibi, işçi göçünün teşvik edici bir rol oynayıp oynamadığını oynadı ise boyutunu tespit edebilmek zordur.

BAZI SONUÇLAR

Batı Avrupa, 1960'lı yılların başlarında genişleyen emek talebini karşılamada Güney Avrupa'nın yetersiz kalmaya başlamasıyla - Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri rejim değişikliği nedeniyle uluslararası emek pazarından çekilmiş oldukları için - bir alternatif olarak Türkiye'ye de yöneldi. Böylece Türkiye, başta Almanya olmak üzere, Batı Avrupa'ya işçi gönderme şansı yakaladı ve bu anlamda Soğuk Savaş'ın Avrupa'da yarattığı siyasi koşullardan faydalanan bir ülke oldu. Kural olarak, uluslararası resmi işçi göçüne katılan bir gönderici ülke vatandaşlarının çıkışını belli gerekçeler ile olumlar. Türkiye Batı Avrupa'ya işçi göçünü, ülkenin ulusal kalkınmasını diğer değişle modernleşmesini hızlandırmada özel ve önemli bir fırsat olarak gördü ve bu perspektiften göç hareketini olumladı ve yönetmeye çalıştı.

Türkiye'nin dış göç sistemi, gidenlerin geri döneceği esası üzerine kurgulanmıştı ve iki ana unsur içeriyordu. Birincisi, dışarıya, sadece değilse bile, olabildiğince vasıfsız ve yarı-vasıflıları göndermek ve Avrupa'da çalışma tecrübesi ile dönecek bu insanlar ile ülkenin kalkınma için ihtiyaç duyduğu kalifiye elaman açığını gidermede önemli bir adım atmaktı. Diğeri ise, kalkınma için gerekli olan ülkenin döviz gelirlerini artırmaktı. Göçün ek olarak, Batı Avrupa ile halklar nezdinde de bir yakınlaşma sağlayarak, Türkiye'nin AET' ye tam üyelik sürecini hızlandırma ve istihdamın yapısını iyileştirme gibi faydalar sağlayacağına da inanılıyordu. Döviz gelirleri bakımından beklentilerin gerçekleştiğinden söz etmek gerekir. İşçi dövizleri, yalnızca üretimin devamı için gerekli girdilerin ithalatını finansa etme bakımından değil ama aynı zamanda, ithal ikameci kalkınma modelinde son derece önemli olan, iç pazarın genişlemesi bakımından da yararlı oldu. Fakat diğer temel beklentiler açısından Türkiye, ilk bakışta, başarısız olmuş görünüyor: Göç içinde gelişmiş bölgelerin ve vasıflıların oranı, son yıllarda azalmış olmakla birlikte, yüksek kaldı; göç, belli bir oranda geri dönüşü

---

⁴⁶ Bu konuda bkz. Uras 1979; Eraydın 1981: 233.

içermiş olsa da, esas olarak kalıcılığa geçişle sonuçlandı; dönenler, tüm elverişli koşullara rağmen, sanayi sektörü veya kalifiye emek talebi olan bir başka sektörde çalışmaya yanaşmadı.

Ama paradoks gibi görünse de Türkiye'nin göç sistemi kurgusunun belirtilen alanlardaki başarısızlığı, göçü, Türkiye'nin modernleşme planları bakımından önemli bir başarı haline getiren etmenlerdir. Göçün, 1973/74'de geri dönüşle tamamlanmak yerine kalıcılığa dönüşümü ve sürekliliği Türkiye ile Avrupa'nın geri çevrilemez bir şekilde birbirine bağlanmasına yol açan tarihsel bir olaydır. Türkiye'nin göçten kazançlarını süreklileştiren ve her alana yayan bir dinamiktir. Göç içinde gelişmiş bölgelerin ve vasıflıların oranının görece yüksekliği, gönderici ülkenin beceriksizliğinden ziyade alıcı tarafın emek talebinin niteliğinin ve göçün kendi özgün dinamiklerinin belirlediği bir sonuçtu. Göçü yönetmekle yükümlü kurumlar, İİBK ve DPT, aktif müdahalelerde bulunarak Hakkari dahil tüm (azgelişmiş) ileri göçe dahil etmiş, köy kalkınma kooperatifleri üyelerine ve doğal afet bölgesi ilan edilen yerlere kontenjanlar tanımıştır; böylece, içine kapanık azgelişmiş bölgeler bile ile Avrupa ile ilişkilerin içine çekilmiş ve kırsal kesimlerdeki kapitalizmin dinamikleri teşvik edilmiştir. Dahası, işçi göçü durdurulduktan sonra Batı Avrupa'ya göçü - aile birleşimi ve aile kurma (evlilik) göçü ve illegal işçi göçü ile - sürdüren esas olarak azgelişmiş bölgeler olmuştur.

İşçi olarak gidenler arasında vasıflıların oranının yüksekliği yüzünden Türkiye'nin ekonomik gelişmesi zarar gördü mü? Ya da, gidenlerin niteliği başta öngörüldüğü gibi olsaydı ekonomik gelişme daha yüksek olabilir miydi? Bir cevap verebilmek zor; ama somut veriler böylesi soruları anlamlı kılmıyor. Zira, göç yıllarında gayrisafî milli hasıladaki büyüme, bazı dalgalanmalar ile, oldukça yüksektir. Sanayi sektöründeki yıllık büyüme oranları ise ekonomik büyüme oranlarının da üzerindedir. Tarımda çalışanların sayısı azalmış olmasına rağmen tarımsal üretimdeki büyüme artarak sürmüştür. Dahası, şehirli ve modernleşmiş vasıflı işçiler bilhassa ilk yıllarda göçe büyük oranlarda katılmamış olsaydı, belki de 'milli kalkınma davası' söylemi ile 'çok ortaklı işçi şirketleri'nin kuruluşuna önyak olan insanlar ve dolayısıyla, üzerinde ne yazık ki çok az araştırma yapılmış olan, son derece önemli aşağıdan bir ekonomik inisiyatif olan 'çok ortaklı işçi şirketleri' de olmayacaktı.

KAYNAKLAR

- Abadan, N. (1964) *Batı Almanya'daki Türk İşçileri ve Sorunları*, Ankara: DPT
- Abadan-Unat, N. & Ünsal, A. (1976) 'Migration through the Eyes of Political Parties, Trade Unions, Employer Associations and Bureaucracy', in N. Abadan-Unat et al. *Migration and Development*, Ankara: Ajans Türk Press
- Abadan-Unat, N. (1986) 'Turkish Migration to Europe and the Middle East: Its Impact on the Social Structure and Social Legislation', in L. Michalak & J. Salacuse (eds.), *Social Legislation in the Contemporary Middle East*, Berkeley: Institute of International Studies
- Ahibaba, N. (1965) 'Dış ülkelere giden Türk işçileri ile ilgili meseleler', *Sosyal Siyaset Konferansları*, c. 16: 23-35
- Akgündüz, A. (2013) 'Turkey: Migration 18th -20th Century', in I. Ness (ed.) *The Encyclopedia of Global Human Migration*, New York: Wiley-Blackwell

- (2012) 'Guest Worker Migration in Post-War Europe (1946-1974): An Analytical Appraisal', in M. Martiniello and J. Rath (eds.) *An Introduction to International Migration Studies. European Perspectives*, Amsterdam: Amsterdam University Press (IMISCOE Series)
- (2008), *Labour Migration from Turkey to Western Europe, 1960-1974. A Multidisciplinary Analysis*, Aldershot: Ashgate
- (1998) 'Migration to and from Turkey, 1783-1960: types, numbers and ethno-religious dimensions', *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 24 (1): 97-120
- Birerçin, M. (1967) *Federal Almanya İş ve İşçi Bulma ve İşsizlik Sigortası Kurumu Çalışmaları Hakkında Genel Bilgiler*, Ankara: İİBK
- (1971) 'Batı Ülkelerine İşgücü Gönderilmesinde İş ve İşçi Bulma Kurumu', İİBK (der.) içinde, *İş ve İşçi Bulma Hizmetleri*, Ankara: İİBK
- Boratav, K. (1983) 'Türkiye'de Populizm: 1962-1976 Dönemi Üzerine Notlar', *Yapıt*, no. 46'1: 7-18
- (1984) 'Populizm Üzerine Bazı Ek Notlar', *Yapıt*, no. 49'4: 77-81
- (1987) 'İktisat Politikası Alternatifleri Üzerine Bir Deneme', in K. Boratav, Ç. Keyder & Ş. Pamuk (eds.), *Kriz, Gelir Dağılımı ve Türkiye'nin Alternatif Sorunu*, İstanbul: Kaynak yayınları
- Castles, S. & Kosack, G. (1973) *Immigrant Workers in Western Europe and Class Structure*, London: Oxford University Press
- De Haan, E. (1976) 'Foreign Workers and Social Services in Federal Germany', in N. Abadan-Unat (ed.), *Turkish Workers in Europe 1960-1975*, Leiden: E.J. Brill
- Ecevit, B. (1968) 'Dış Ülkelerdeki İşçilerimizin Sorunları', *Sosyal Siyaset Konferansları*, c. 18: 47-74
- Engelbrektsson, U.B. (1978) *The Force of Tradition: Turkish Migrants at Home and Abroad*, Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis
- Eraydın, A. (1981) 'Foreign Investment, International Labour Migration and the Turkish Economy', in F.E.I. Hamilton & G.J.R. Linge (eds.), *International Industrial Systems*, New York: John Wiley & Sons
- Gitmez, S.A. (1979) *Dışgöç Öyküsü*, Ankara: Maya Yayınları
- Işıklı, A. (1987) 'Wage Labour and Unionization', in I.C. Schick & E.A. Tonak (eds.), *Turkey in Transition*, Oxford: Oxford University Press
- Kazgan, G. (1990) *Income Distribution in Turkey: Yesterday and Today*, İstanbul: Friedrich Ebert Stiftung
- Keyder, Ç. (1987) *State and Class in Turkey: A Study in Capitalist Development*, London: Verso
- Martin, L.P. (1991) *The Unfinished Story: Turkish Labour Migration to Western Europe*, Geneva: ILO
- Miller, D. & Çetin, İ. (1974) *Migrant Workers, Wages, and Labour Markets*, İstanbul: İstanbul University, Faculty of Economics, Institute of Economic Development
- Neuloh, O. (1976) 'Structural Unemployment in Turkey', in N. Abadan-Unat (ed.), *Turkish Workers in Europe 1960-1975*, Leiden: E.J. Brill
- Penninx, R. (1982) 'A Critical Review of Theory and Practice: The Case of Turkey', *International Migration Review*, 16 (4): 781-815
- Penninx, R. et.al. (1977) *De gastarbeider als aandeelhouder?* Utrecht: IMWOO/NUFFIC, Remplod project
- Penninx, R. H. Van Renselaar (1978) *A Fortune in Small Change: A Study of Migrant Workers' Attempts to Invest Savings Productively through Joint Stock Corporations and Village Development Co-operatives in Turkey*, Utrecht: IMWOO/NUFFIC, Remplod project
- Sönmez, M. (1990) *Türkiye'de Gelir Eşitsizliği*, İstanbul: İletişim Yayınları
- Todaro, P.M. (1977) *Economic Development in the Third World*, New York: Longman
- Toprak, Z. (1982) *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)*, Ankara: Yurt Yayınları
- Uras, G. (1979) *Türkiye'de Yabancı Sermaye Yatırımları*, İstanbul: Formül Matbaası

- Uslu, G. (2001) Vrienden van het lot: Ervaring van Turkse gastarbeiders met hun migratie naar Nederland, 1964-1974, Amsterdam: MA thesis, Universiteit van Amsterdam
- Tuna, O. (1966) 'Batı Memleketlerine İşgücü Akımı Yönünden Doğu ve Kuzeydoğu Bölgesinde Bir Araştırma', *Sosyal Siyaset Konferansları*, c.17: 250-71

Bundesanstalt für Arbeit (BfA)

- (1962) *Ausländischer Arbeitnehmer: Erfahrungsbericht 1961*, Nürnberg: BfA
- (1963) *Ausländischer Arbeitnehmer: Erfahrungsbericht 1962*, Nürnberg: BfA

Devlet Planlama Teşkilatı (DPT)

- (1963) *Kalkınma Planı Birinci Beş Yıl (1963-1967)*, Ankara: Başbakanlık Devlet Matbaası
- (1967) *Kalkınma Planı İkinci Beş Yıl (1968-1972)*, Ankara: DPT
- (1970) *1970 Yılı Programı*, Ankara: DPT

Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE)

- (1994) *Statistical Indicators 1923-1992*, Ankara: DİE

T.C. Dışişleri Bakanlığı (Dışişleri Bakanlığı Ekonomik ve Sosyal İşler Genel Müdürlüğü) (1973)
Yurtdışı Göç Hareketleri ve Vatandaş Sorunları, Ankara: Dışişleri Bakanlığı

İş ve İşçi Bulma Kurumu (İİBK)

- (1961) *1960 Yılı Çalışma Raporu ve Bilançosu*, Ankara: İİBK
- (1964) *Dış Ülkelere İşçi Gönderme Talimatı*, Ankara: İİBK
- (1966a) *1965 Yılı Çalışma Raporu ve Bilançosu*, Ankara: İİBK
- (1967) *Yurtdışındaki Türk İşçileri ve Dönüş Eğilimleri*, Ankara: İİBK
- (1968a) *1967 Yılı Çalışma Raporu ve Bilançosu*, Ankara: İİBK
- (1968b) *Avrupa Memleketlerinde Türk İşçileri ve Sorunları: İsviçre, Hollanda, Belçika, F.Almanya ve Avusturya 'da Yapılan Bir İnceleme Gezisinin Notları*, Ankara: İİBK
- (1968c) *Yurtdışındaki Türk İşçileri ve Dönüş Eğilimleri*, Ankara: İİBK
- (1969a) *İşyerleri İşçi İhtiyacı Araştırması*, Ankara: İİBK
- (1969b) *Yurtdışındaki Türk İşçileri ve Dönüş Eğilimleri*, Ankara: İİBK
- (1971a) *İstihdamda 25 Yıl*, Ankara: İİBK
- (1971b) *Yurtdışındaki Türk İşçileri ve Dönüş Eğilimleri*, Ankara: İİBK
- (1972a) *1971 Yılı Çalışma Raporu ve Bilançosu*, Ankara: İİBK
- (1972b) *İşyerleri İşçi İhtiyacı Araştırması*, Ankara: İİBK
- (1973) *İşyerleri İşgücü İhtiyacı Araştırması*, Ankara: İİBK
- (1974a) *1973 Yılı Çalışma Raporu ve Bilançosu*, Ankara: İİBK
- (1974b) *Yurtdışındaki Türk İşçileri ve Dönüş Eğilimleri*, Ankara: İİBK
- (1974c) *Sayılarla Yurtdışındaki İşçilerimiz ve Sorunlarına Ait İstatistikler* Ankara: İİBK
- (1975a) *1974 Yılı Çalışma Raporu ve Bilançosu*, Ankara: İİBK
- (1975b) *Türkiye ile AET Ülkeleri Arasında İşgücününün Serbest Dolaşımının Kademeli Olarak Gerçekleştirilmesine İlişkin Ön Hazırlık Raporu*, Ankara: İİBK